

A magyar nyelvű orvosi szakirodalom Magyarországon

KAPRONCZAY KATALIN

AZ ELSŐ EMLÉKEK

A magyarországi orvosi irodalom első emlékei a XVI. századból maradtak ránk. Hasonló módon és indítékok hatására alakult, mint a szépirodalom vagy a művelődés más ágai. A meghatározó szellemi áramlatok sem ekkor, sem később nem hagyták érintetlenül ezt a tudományágat se, a természettudományos érdeklődés térnyerése mutatkozott meg a nyomdákat elhagyó orvosi munkák emelkedő számában.

A reneszánsz és a humanizmus emberközpontú szemlélete a tárgykör iránti figyelmet keltette fel, a reformáció pedig az anyanyelvű kultúra kibontakozása előtt nyitotta meg az utat. Az európai művelődéssel, a tudomány új eredményeivel való lépéstartást a magyar orvosok, természettudósok külföldi iskolázása biztosította, hazai egyetem, illetve orvosi kar hiányában ugyanis csak Európa más országaiban tudtak diplomát szerezni; az akkori tanulmányi rendnek megfelelően a természet-tudományi ismeretek mellett legtöbbjük bölcséleti, teológiai vagy jogi tanulmányokat is folytatott; mindez erősen érződik írásaikon.

A XVI. századi szellemi megújulás az orvoslásra irányította a figyelmet, a reformáció az anyanyelvű kultúra előtt nyitotta meg a kapukat.

A hazai szerző által kiadott orvosi munkák jelentős része nem magyar nyelvű, a tudomány nyelve ekkor egyértelműen a latin volt, esetleg a német. Magyar nyelven igen kevés orvosi témájú művet nyomtattak ki, a magyarnyelvűség bizonyos értelemben tartalmi minősítést is jelentett. Egynémely – mind korabeli, mind későbbi – vélemény szerint a magyar nyelv használata a szerző alacsonyabb szintű műveltségének a bizonyítéka, a példák azonban inkább a kor szellemétől vezérelt tudatosságot, az anyanyelvű ismeretterjesztés szándékát támasztják alá. A magyar nyelven kiadott XVI. századi munkák jelentős része orvosbotanika.

ORVOSBOTANIKAI MUNKÁK

Méliusz Juhász Péter (1532–1572) *Herbarium az Fáknek, Füveknek nevekről, természetekről és hasznokról* (Kolozsvár, Heltai Gáspárné nyomdája, 1578) című könyve ennek a műfajnak egyik jellegzetes és kimagasló példája. Bár ő maga nem volt orvos, feltételezhető, hogy a Nádasdy Tamás sárvári udvarában eltöltött évek során, a természettudományos témák iránt nyitott értelmiségi kör hatására kezdett el maga is a botanikával, gyógynövényes kezeléssel foglalkozni. Más, általa tisztelt szerzők művei alapján állította össze munkáját, amelyekre a szövegben számtalan helyen hivatkozik: „Galenus mondja”, „Dioskurides írja, ha hihető” stb. A legfontosabb forrása azonban Adam Lonicerus: *Historiae naturalis...* (1551) című kötete volt. Bár a későbbi elemzők nemegyszer bírálták Méliusz Herbaiumát, mégis kimondhatjuk, hogy a könyv a kor színvonalán álló, megbízható munka a gyógynövények gyógymódi alkalmazásának témájában. Elsődleges érdeme azonban egyértelműen magyarnyelvűségében van, hiszen 1236 magyar növénynév szerepel az összeállításban. Több helyen indultatos megjegyzéseket találunk a kuruzslásokkal, babonás „gyógymódokkal” kapcsolatban is, amely – ha a kor általánosan elterjedt szemléletét és szokásait vesszük figyelembe – mindenképpen javára írható. Beythe János: *Füves Könüvje* (Német-Újvár, Manlius, 1595) a második magyar nyelvű, nyomtatott herbárium, valós értékéből azonban levon, hogy Méliusz művének más elrendezésű és értékes növénytan leírásokat mellőző változata csupán.

Frankovith Gergely (kb.1557 – kb.1600) Sopron városának volt orvosa, a gyógyítás mesteriségét állítólag egy borbély-sebésztől sajátította el, magasabb iskolázottsággal azonban valószínűleg nem rendelkezett. *Hasznos és felette szükséges könyv* (Monyorókerék, 1588) című műve vallásos meditációk, orvostársaival folytatott viták, imádságok, valamint különböző gyógyszerek és gyógymódok leírása, túlsúlyban azonban mégis az orvosi ismeretek találhatók meg benne. A munka legfontosabb és legtöbbet vitatott része a Serapium-kenet ismertetése. A 169 alkotórészből álló keverékből 134 a növényi alkotórész, de „természetesen” tehénganáj, tizenhatféle állati hajú, éppúgy megtalálható benne, mint a sokféle illatos olaj.

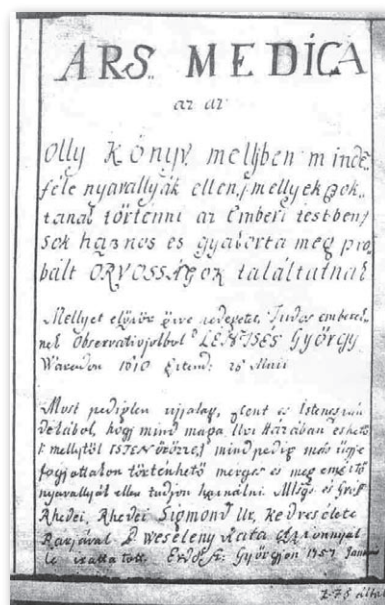
A kenet harminckétféle betegség ellenszereként alkalmazandó. A középkori orvosság-előállítási módszerekre, elméletekre visszavezethető hatás letagadhatatlan Frankovith könyvével kapcsolatban. Az általa vallott betegségelmélet is igen jellemző a megírás időszakára: a betegség nem más, mint Isten büntetése, különösképpen érvényes ez a kijelentés a pestisre. Márpedig Isten büntetése elől nem menekülhet senki, ezért a betegségek megelőzésének is egyetlen módja a vallásos, istenfélő élet. Azt sem szabad azonban elfelejteni, hogy az orvosságok is Istentől származnak, tehát kötelesség azokat alkalmazni. A Serapium-kenet mellett még néhány, a korszak magyar borbély-sebészeinek tudásszintjére jellemző és a kéziratos receptjeikben foglaltakra emlékeztető orvosságleírás található.

ORVOSSÁGOS (KÉZIRATOS) KÖNYVEK

A kéziratos művek az orvosló irodalom szerves részét alkották a XVI–XVII. században, a nyomtatott irodalom kiegészítésképpen töltötték be szerepüket. Java részük nyilván elpusztult, elveszett, ezért megközelítőleg sem tudjuk mennyiségüket meghatározni. A magyar nyelvű kéziratokat összefoglalóan orvosságos könyveknek nevezhetjük, mert általában receptgyűjteményekről van szó. Két fő csoportra oszthatók: a borbély-sebész kéziratokra és a házi orvosságos könyvekre. Minden elméleti megfontolást mellőzve a gyakorlatra irányul a figyelmük, ha van egyáltalán valamiféle rendezési elvük, akkor az mesterségesen alkotott (az orvosságok betegségek [nemegyszer tünetcsoportok] szerinti betűrendes felsorolása). A betegségek okaival, elkülönítő jegyeivel stb. nem foglalkoztak. A borbély-sebészi munkában külön fejezetben szóltak az érvágásról, a sebkezelésekről; elméleti alapjuk elenyésző, a tapasztalati (empirikus) tudás azonban

A magyar nyelvű kéziratokat összefoglalóan orvosságos könyveknek nevezzük. Két fajtájuk van: borbély-sebész kéziratok; házi orvosságos könyvek.

nem elhanyagolható, a céhes sebészi követelmények minősége lemérhető belőlük, továbbá gyógyszerreceptjeik az egy-egy céh által jellemzően ismert és alkalmazott kencék, balzsamok összetételéről ad felvilágosítást. A házi orvosságos könyvek, receptgyűjtemények többnyire olyan orvosságokat (főzeteket, szirupokat stb.) ajánlanak, amelyek alapanyagai a ház körül, a kertben, a mezőn, az erdőben, minden különösebb nehézség nélkül megtalálhatók, nagyobb szakértelem vagy különösebb eszköz nélkül elkészíthetők. Az akkor ismert betegségek csaknem teljes körére ajánlottak valamiféle szert. A házi jelző azért is alkalmazható ebben az esetben, mert a betegségek orvoslásán túl mindenféle háztartásbeli és ház körüli teendőre tartalmaztak hasznos tanácsokat. Az eddig elmondottakból egyértelművé válhat, hogy a korai magyar nyelvű nyomtatott és kéziratos orvosló könyvek nemcsak az orvosi szakszavak, de talán még nagyobb hangsúllyal a gyógyszerészeti szókincs alakulásának kezdeti lépéseit mutatják be, gazdag tárházai a szakmai nyelv kutatásának. A XVI. század utolsó harmadában írott, csaknem 1000 ívrét terjedelmű orvosló kézirat, az *Ars medica*, szinte egyedülállóan magas színvonalú. A szerző, Lencsés György, magas rangú udvari úr, minden valószínűség szerint orvosi tanulmányokat is folytatott, hiszen orvosi ismeretanyaga és szemlélete a felhasznált korabeli szakirodalom egyértelmű hatását érezteti. Azért tartjuk fontosnak a munka említését, mivel a kutatások mai állása szerint ez az első, nagy terjedelmű, magyar nyelvű orvosi mű, sajnos még nem derült ki, hogy megírása idején miért nem nyomtatták ki.

Lencsés György munkája, amely az első, nagy terjedelmű, magyar nyelvű orvosi mű

XVII. SZÁZAD

A karteziánizmus szellemében Apáczai Csere János (1626–1659) református neveléstudományi és filozófiai író és gondolkodó, a magyar pedagógia kiemelkedő alakja hősiességnek mondható vállalkozásba kezdett a *Magyar Encyclopedia* megírásával. Arra a kérdésre, hogy mi ösztönözhetette utrechti tanulmányai idején, hogy a tudományok összességét tartalmazó tankönyvet írjon, magyar nyelven, könyve előszavából kapunk választ:

„...különféle népeknek különféle anyanyelven írott könyvére bukkantam [...] rájöttem arra: nem csoda, hogy azok a népek tudás és műveltség dolgában túlszárnyalnak bennünket, hiszen az összes tudományokat

„Az a nép, mely mindent idegen nyelvből kölcsönöz, nagyon szerencsétlen.”

Apáczai Csere János

anyanyelvükön olvassák és közlik, tanítják tanulják [...] mindezek a népek, külön-külön mindegyik – honfitársaink szegényére – bővelkednek tudós férfiakban. Ennek [...] a legelső oka az [...], hogy vannak mindenféle anyanyelven írott tudományos könyvek... az a nép, mely mindent idegen nyelvből kölcsönöz, nagyon szerencsétlen...”

A gondolat és a szándék a felvilágosodás korában Bessenyei György megfogalmazásában lett sokak által idézett, követett vezéreszme.

„De mi haszna, ha könnyes szemmel csupán szemlélem a távolból hazám áldatlan sorsát? [...] Ezért nekidühödtem az írásnak, és [...] hozzáálltam, hogy mindenfajta tudományból magyar nyelvre fordítsak valamit. De amikor a nyelv nagyfokú szegénysége és sivársága már a küszöbről riasztó látványként tárult elém, megkezdett munkámat legott abbahagytam...” Majd Theodor Gaza egyik könyvének olvasása rávezette a módszerre is, hogy a téma értésének birtokában következhet csak a nagy feladat, „hogy új dolgoknak új nevet adjak...”

Descartes szellemében és tudományelmélete alapján állította össze munkáját, amely az akkori nézetek szerinti alapvető tudományok ismertetése. Nem eredeti szellemi mű, hiszen Descartes, Rames, Amesius stb. írásaiból vette át a szövegeket; a fontossága abban rejlik, hogy a magyar tudományos szaknyelv alkalmazásának első komoly vállalkozása az Encyclopedia, amely 1653-ban, Utrechtben látott napvilágot. Apáczai egyébként a kollégiumok alsó osztályai számára, tankönyvnek szánta a könyvet, az orvosi ismeretek népszerűsítésére egy fejezetet szánt. A *földi dolgokról* szóló fejezetben található mindaz röviden, a lehető legvilágosabb megfogalmazásban, amit a gyermekek számára fontosnak tartott a megismerésre: anatómia, élettan, egészséges életmód a „klasszikus diétetika” szabályai szerint, a betegségek okairól, orvoslásáról stb.

A kortárs Jan Amos Comenius (1592–1670) szintén tankönyvnek szánta *Orbis pictusát* (megjelent Nürnbergben, 1658-ban), amelynek jó néhány címszava az orvoslás, egészségügy, élettan, anatómia stb. témákhoz alapvető, rendkívül rövid magyarázatokat fűz latin, német, magyar és szlovák nyelven. Az orvostörténeti szakirodalom már régóta a gyermekek egészségnevelésének korai remekműveként tartja számon, mind a megírás módja, mind a használt szókincs miatt. A két munka alapvetően az előadásmódban különbözik, Apáczai összefüggően megfogalmazott szövege folyamatos olvasást, a mondanivaló ilyen formában való megértését kívánta, míg Comenius képpel illusztrálva, igen rövid, többnyelvű lexikonra emlékeztető magyarázatokat adott a bemutatni kívánt fogalmakról.

A felnőttkorosztály okulására készült a XVII. század két sokat forgatott orvosi témájú kiadványa. Mindkettő rendkívüli népszerűségnek örvendett, sok kiadást ért meg, ám mégis különböző stílust képviseltek. Először szóljunk Pápai Páriz Ferenc (1649–1716) *Pax corporis* című munkájáról, amely már a szerző életében is nagy elismerést aratott, első kinyomtatása után néhány évtizeddel pedig az életmódtanácsok (diétetika) irodalmának magyar klasszikusaként hivatkoztak rá a szerzők. Ő is Descartes filozófiájának, a karteziánizmusnak neveltje és követője volt,

A Paxok, Pápai Páriz Ferenc, „békességet magamnak, másoknak” gondolata köré csoportosuló, öt kötetből álló sorozat

René Descartes szellemében vallotta, hogy munkájához mindenkinek a saját békéjéért kell megteremtenie, a külvilág kényszerei előtt csak akkor szabad meghajolni, ha már minden tőlünk telhetőt megtettünk. Rendkívül küzdelmes, tragédiákkal teli életében az egyéni harmónia keresése mellett arra törekedett, hogy kortársait is megtanítsa – könyvein, írásaik keresztül – a test és a lélek kiegyensúlyozott békéjének megteremtésére. A „békességet magamnak, másoknak” gondolat köré csoportosuló, öt kötet-

ből álló ún. Pax-sorozat ennek a megvalósult eredménye, és bár ebből tulajdonképpen négy fordítás, illetve átdolgozás, fordulat, ízes, archaikus elemeket tartalmazó magyar nyelvezetükkel nem csupán a kortársak elégedettségét vívták ki, de ma is a művelődéstörténet kiemelkedő emlékeiként tartjuk számon. A *Pax corporis* és a *Pax animae* bizonyos fejezeteit leszámítva javarészt filozofikus, etikai és vallásos fejtegetésekről, elmélkedésekről van szó. Kolozsvárott, 1680-ban jelent meg a *Pax animae* – sorrendben az első a Paxok közül –, Pierre De Moulin francia származású oxfordi prédikátor könyvének fordítása. A hatodik fejezet tartalmazza „a testre való gondviselésről és az életnek aprólékosabb gyönyörűségeiről” szóló oktatást, számos ma is megszívlelendő tanácsot ad az étkezéssel, a testedzéssel, az egészségápolással, öltözködéssel, életmóddal, életkörülményekkel kapcsolatban. Pápai Páriz legismertebb és legtöbb kiadást megért, műfajt teremtő kötete azonban egyértelműen a *Pax corporis* (első kiadása: Kolozsvár, 1690). A szerző nem orvosoknak, hanem az „ügyefogyott szegényeknek” szánta művét, azoknak a falusiaknak, „hol hamarabb talál segítséget a beteg barom, mint

a beteg ember, éppen ezért a házaknál feltalálható szereket igyekeztem a szegények kedvéért előszámlálni” – írta. Forrásai nem csupán a korábbi szerzők, de saját gyógyító gyakorlatának tapasztalatait beleszította a munkába, amelyben keverednek az időtálló megállapítások a skolasztikus okoskodással, de a korra jellemző misztikus elemek sem hiányzanak. Az első kiadásban hét, a továbbiakban nyolc fejezetre (könyvre) osztva adta elő a betegségeket és a kezelésüket, a fejtől a

A *Test békéje (Pax corporis)* című munka az egészségügyi tanácsok magyar irodalmának klasszikus forrása.

lábig haladva. Egy-egy könyv további alfejezetekre oszlik, összesen 70 fejezetben közel százféle kórral és annak gyógyításával ismerteti meg az olvasót. Az egyes betegségek bemutatásánál leírja azok „különbségeit, fészkeit, okait, jeleit, jelenségeit és orvosságait”. Javarást ét- és életrendi tanácsokat adott, ezen kívül pedig főként gyógynövényi, ritkábban állati eredetű vagy ásványi szerek alkalmazását javasolta. A fertőző, járványokat okozó betegségekről meglehetősen részletesen

értekezik (pestis és himlő), ennek során – a korra jellemző téves nézetek, illetve bizonytalanságok mellett – rámutatott a járványok terjedésének szociális és közegészségügyi okaira, a megelőzés fontosságára, amely részben a személyi higiénére, részben a közösségi higiénére (köztisztaság, kutak, vizek tisztántartása, elkülönítés stb.) vonatkozott. Mivel az egyszerű lakosságnak szánta könyvét, ezért a nép nyelvét, annak kifejezéseit használta a betegségek, illetve a gyógynövények megnevezésénél.

A másik sokat és sokak által forgatott munka Lőcsén, 1694-ben látott napvilágot először. Szintén a nép okulására adta közre a nem orvos szerző, Felvinczi György (az első magyar színigazgató, aki szívesen fordított idegen nyelvből) a salernói orvosi iskola által kidolgozott, a jó egészség megtartásának módjáról szóló latin nyelvű tankölteményét (*De condervanda bona valetudine... jó egészségről való megtartásának módjáról*). A hétköznapi egészségügyi problémáira, az egészséges életvitelre vonatkozó tanácsokat versbe foglalva adta közre a könyvecske, amely a XVIII. században még további kiadásokat ért meg, bár színvonala – természetesen – nem közelítette meg Pápai Páriz könyveit.

A FELVILÁGOSODÁS KORA

A XVIII. század a művelődés, a gondolkodás, a tudományok új korszakát, „megvilágosodását” hozta el Magyarországon is. A felvilágosodottnak nevezett uralkodók (Mária Terézia és II. József) arra törekedtek – valljuk be nem minden birodalmi érdek nélkül –, hogy a lakosság minden rétege a munkájához szükséges ismeretek birtokába jusson, valamint a közegészségügy rendezése és a nép egészségnevelésének eredményeként biztosítva legyen a kellő létszámú és jó munkabírású népesség. Mindennek végrehajtásához egyik elengedhetetlen eszköz volt a könyv, mégpedig a kinek-kinek anyanyelvén hozzáférhető könyv. Megfogalmazódott az a következtetés, hogy a tudomány a társadalom egészét hivatott szolgálni. Az orvoslás, az egészségügy volt az a terület, ahol az egyéni érdekekért, jólétükért küzdők szándékai találkoztak a „felülről elindított” reformokkal.

A felvilágosodott uralkodók – részben birodalmi érdekből – „felülről elindított” reformokkal újították meg az oktatás és az egészségügyét.

Az orvosi és egészségügyi témájú könyvek elsődleges feladata a gyógyításban részt vevők korszerű ismeretekkel való ellátása volt, hiszen tanulnia kellett az orvosnak, a kirurgusnak, a bábának, a gyógyszerésznek egyaránt. Emellett oktatni kellett a lakosságot is az egészség megőrzésére, a járványok terjedése elleni védekezés – akkori ismeretek szerinti – módjaira, a kisebb betegségek egyszerű, ártalmatlan szerekekkel való orvoslására, ezáltal is gátat vetni a véstesen elterjedt kuruzslásnak. A lakosság egészségnevelésében különböző műveltségűek vettek részt, ezért volt fontos a falusi értelmiség – tanítók, papok – felvilágosítása, oktatása, hiszen a mindennapok gondjait elsősorban velük osztották meg a lakosok. Rendkívüli felelősség hárult az orvosokra, a seborvosokra, a bábákra egyaránt, de az orvosokra ez a kijelentés hatványozottan igaz, hiszen az ő feladatuk volt a gyógyításba bármilyen módon bekapcsolódók oktatása, ellenőrzése, tanácsokkal való ellátása. Ennek megfelelően csoportosítható a megjelent szakirodalom, hiszen az orvosnak és valamennyi gyógyítónak egyaránt jól használható segédeszközre, kézikönyvre volt szüksége. A népszerű egészségnevelésben eddig legnépszerűbb, legtöbbet forgatott kalendáriumok mellett – azt kissé háttérbe szorítva – egyre hangsúlyosabb feladatot kapott az oktató-nevelő irodalom legkülönbözőbb válfaja. A kalendáriumok egészségnevelő, a kisebb betegségek ház körül található szerekekkel való orvoslásának módjaiban tanácsokat adó fejezetét (az ún. Toldalékot) ugyanis ebben az időben egyre szigorúbb cenzúra alá vetették, a mindinkább elharapódzott – inkább károsnak mondható –, erősen a csillagjósolás befolyása alatt álló, számos kuruzsló módszert népszerűsítő közlése miatt.

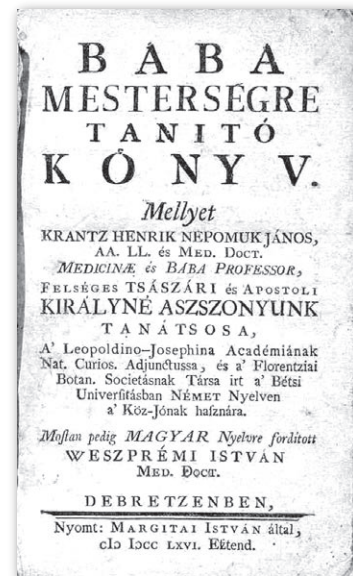
A XVIII. század a magyar szakki-fejezések térnyerésének százada.

A XVIII. század második felében az orvos-egészségügyi szakirodalom fontos jellemzője a magyar nyelv térnyerése, összefüggésben a magyar szakkifejezések létrehozására irányuló igyekezettel. Elterjedt gyakorlat volt, hogy a latin vagy német szakkifejezések magyar megfelelőjét vagy a folyó szövegben, zárójelben közölték, vagy a kötet végén, szótárszerű kigyűjtésben. A felvilágosodás korában a szaknyelv magyar elnevezéseinek megalkotása során sokszor emelték be a köznyelv szavait, a népies elnevezéseket, de természetesen orvosaink saját maguk is kitaláltak, megalkottak kifejezéseket. A másik figyelmet érdemlő jellegzetesség, hogy kezdetben javarészt neves külföldi szerzők művei, külföldön népszerű könyvek hazai átdolgozásai láttak napvilágot. Az orvos fordítók többnyire saját gyógyító tapasztalataik, kutatásuk eredményeit is beleszőtték a mondandóba, mint megfogalmazták „hazánk állapottáéhoz” igazították az idegen nyelven olvasottakat, illetve „megjobbítva” adták közre azt. Az önálló kutatásokra támaszkodó, eredendően magyar nyelvű kézikönyvek, tankönyvek csak a század utolsó évtizedeiben jelentek meg a hazai tudományos élet nagy örömeire.

Az idegen nyelvű szakkönyvek hazai kiadásai nem voltak szolgai fordítások, sokkal inkább a magyar viszonyokhoz alkalmazkodó feldolgozások, saját tapasztalatokkal kiegészítve.

A XVIII. században a szüléseket szinte kizárólagosan a bábák vezették le, ha komoly baj mutatkozott, csupán akkor kérték a tanultabb kirurgus vagy az orvos segítségét. Az anyák rendkívül magas szülési halálozása, illetve a csecsemők korai elhalálozásának oka leggyakrabban a hiányos szakmai ismeretekkel, babonás, kuruzsló módszerek alkalmazásával segédkező bábák rovására volt írható. Érhető tehát az igyekezet, hogy a szülő anyákat és az újszülötteket szakmailag képzett bábákra bizzák. Ennek érdekében – az oktatás intézményes keretek közötti megszervezésének kiegészítéseként – nagyszámban jelentek meg bábakönyvek, bár fontos megemlíteni, hogy jó ideig még komoly gondot okozott a bábaképzésben az írástudatlan bábák tanítása, ezért nagy figyelmet fordítottak a könyvek szemléletes ábrákkal való kiegészítésére.

A magyar nyelvű bábakönyvek sorát a Wespriemi István (1723–1799) által magyarított *Bába mesterségre tanító könyv* (Debrecen, 1766) nyitotta meg, amely Johann Nepomuk Crantz művének a fordítása. Wespriem a császárnő nagyhírű udvari orvosa, Gerard van Swieten buzdította a munka elkészítésére, a szerző beleegyezését is megszerezve a magyar nyelvű közreadáshoz. Az eredetileg ábrák nélküli művet Lorenz Heister és Hendrik Deventer könyveinek képeivel egészítették ki. A bábakönyv szükségességét és sikerét bizonyítja, hogy hamarosan ismert és használt lett a bábák körében. Domby Sámuel 1772-ben kátészerű, kérdés-felelet formában állította össze könyvét, hogy az immáron kötelezővé tett vizsgán meg tudják állni a bábák helyüket. A kötetben a szerző a bábahivatás erkölcsi követelményeit is megfogalmazta (*Bába Mesterség, melly irattatott, kérdésekben és feleletekben foglaltatott Tekintetes Nemes Borsod Vármegyei Bábáknak Hasznokra*. Pest, 1772). Szeli Károly 1777-ben adta ki Bécsben, a Schultze-féle nyomdában *Magyar bábamesterség* címmel a szüléset bécsi professzorának, Johann Steidelének a könyvét, magyar nyelven. A szép ábrákkal is az oktatást kívánták segíteni, csakúgy, mint a leggyakrabban használt anatómiai kifejezések magyar nyelvű magyarozatával. A kötet terjedelme miatt azonban inkább az oktatóknak nyújtott segítséget.

Ábra Mocsi Károly könyvéből

Mocsi Károly *Bába mesterségnek eleji* (Pest, 1784) címmel egy meg nem nevezett német munkát fordított le, amelynek tartalma és előadásmódja a bábák és borbélyok számára volt érhető, hiszen – mint az előszóból megtudjuk – a német bábák is ebből készültek az „exámenre”. A könyv egyik fejezetében felsorolta mindazokat az eszközöket, amelyeket a bábának magával kell vinni a szülésekhez. Nem csupán a bábák, illetve a szüléseknél esetenként segédkező sebészekre gondoltak, de az érintett asszonyokra is, a várandós, szülő és gyermekágyas anyák helyes életviteli szabályainak megfogalmazásával, közreadásával. Ezek a kiadványok a klasszikus dietetikai szemléletre jellemző tanácsokat adtak. (Johann Steidele műve Gellei Mihály fordításában: Magaviselésre

rendmutató regulák a terhes, szülő és a gyermekágyas asszonynak hasznára [Buda, 1789], Lange Márton és Gödri János közös munkájaként Heinrich Georg Marschall könyvének fordítása: „...a nehézkeseknek az anyáknak és a gyermekeknek az ő különös nyavalyáikban... A leányoknak, anyáknak és gyermekeknek orvos-asszonyok...” [Kolozsvár, 1791] címmel.)

A külföldi orvosok az 1700-as években már komoly tapasztalatokat szereztek a gyermekorvoslás területén, különösképpen a gyermekkori fertőző betegségek kórismezésében és gyógyításában, ezért a század utolsó harmadában már több gyermekgyógyászati könyv jelent meg, amelyek részben az egészséges csecsemő és gyermek táplálásával, gondozásával, valamint a gyermekkori betegségekkel foglalkoztak. Magyarországon is előrelépés történt, az eddig meglehetősen elhanyagolt gyermekápolási, gyermekgyógyászati irodalom több magyar nyelvű kiadvánnyal gazdagodott, hozzáfűzhetjük, hogy nem mindegyik volt „szolgai” fordítás. Az első igazi honi gyöngyszem Weszprémi István hírnevét gyarapítva *A' kiseded gyermekek nevelésekről való rövid oktatás* (Kolozsvár, 1766) címmel jelent meg. Nem kizárólag orvos-egészségügyi mű, hiszen általános nevelésméleti tanácsokat is tartalmaz Locke és Rousseau hatása nyomán. Kiemeli az egészséges életmódra nevelést és a megelőzés jelentőségét már gyermekkorban, utóbbi vonatkozásban a himlőoltás fontosságára hívja fel a figyelmet. Csapó József néhány évvel később adta ki *Kis gyermekek isputálja* (Nagy-Károly, 1771) című könyvét, amelyben a legfontosabb elv „a természet helyes regulái” szerinti életvitel. Gyógyszerként a falusi szegények számára elérhető, a környezetükben fellelhető alapanyagú (főként gyógynövények) medicinákat ajánl. A század végén Dombó Sámuel fordította le a svéd király orvosának, Nils Rosen von Rosensteinnek a gyermekgyógyászati könyvét (Orvosi tanítás a' gyermekek nyavalyáiknak meg-ismerésekről és Orvoslásokról... Pest, 1794). Nem egyszerű fordításról van szó, hiszen Dombó sok helyen beleszötte saját tapasztalatait, a hazai vonatkozású megjegyzéseit. Érdemes figyelni néhány betegség magyar nevére, amelyek feltehetően Dombó nyelvújító tevékenységeként jöttek létre, például a croup *csikorgó* vagy *zúgó megfojtás*, valamint a pertussis *sikoltó hurutként* való elnevezése hatásos.

A XVIII. század második felében az anyanyelvű orvosi felvilágosító irodalom jelentős hányada a diétetika, vagyis az egészséges életmódot, az egészség megtartását biztosító életvitel szabályait közérthető nyelvezettel megfogalmazó kiadvány. Az életmóddal foglalkozó könyvek egy része szintén nem eredeti magyar munka. A francia Simon André Tissot nevezetes írását fordította magyarra Marikovszky Márton (*A' néphez való tudósítás, Miképpen kellyen a' maga egészségére vigyázni*. Nagy-Károly, 1777), a szerző és a fordító szándéka szerint a falun lakó, orvosi segítséget nélkülöző, szegény embereknek szólt. Tisztában voltak avval, hogy az egyszerű „tselédés gazda” el sem tudja olvasni, de bíztak abban, hogy segítségükre lesz a pap, a tanító vagy az emberséges uraság. Christian Wilhelm Hufeland Makrobiotikája Kováts Mihály fordításában jelent meg (*Az emberi élet meg-hosszabbításának mestersége*. Pest, 1798). Kováts azonban igen jelentősen változtatott, bővített az eredeti művön, házi- és úti patika fejezettel, illetve az elsősegély alkalmazásának módjait megismertető résszel. A XVIII. századi egészségtani irodalom csúcsa kétségtelenül Kibédi Mátyus István (1725–1802) nevéhez fűződik. A kétkötetes *Diaetetica* (Kolozsvár, 1762), valamint a hatkötetes *Ó- és Új Diaetetica* (Pozsony, 1787) a műfaj e századi klasszikusává avatták a szerzőt. A terjedelem, de még in-

kább a tudományos igényű megfogalmazás miatt elsődlegesen a szakembereknek szólt Mátyus műve. A kiadvány kultúrtörténeti értékét növelik a természethistóriai leírások, a helyismereti, néprajzi kitérők, a szépírói stílusjegyekkel megfogalmazott fejezetek, nyelvezetének erdélyi szóhasználatú, hangulatú fordulatai. Weszprémi István a klasszikus diétetika szempontjai szerint („a levegő-ég”-re vonatkozó megállapítások, az evés-ivás, a pihenés-testmozgás helyes arányai, a test tisztulási és a lélek indulatai) építette fel egészségtani könyvét, minden területen a mértékletességre helyezve a hangsúlyt (*Az egészségnek megtartására és a' hosszú életnek megnyerésére tartozó szükséges R regulák*. Kolozsvár, 1760 és Pozsony, 1799). Iskolai tankönyvnek állította össze Kiss József (1765–1830), Széchényi Ferenc nagycenki orvosa katekézisét (*Egészséget tárgyozó katekézis*. Sopron, 1796). Rendkívül népszerű volt – tartalmilag azonban kevésbé színvonalas – Rudolf Becker német szerző könyve, amely a hétköznapi élet minden gondjában megpróbált eligazítani, így az egészséggel-betegségekkel kapcsolatban is. Kömlei János (1756–1802) református lelkész fordította magyarra (*Szükségben segítő könyv*. Pest, 1790).

A gyógynövények népszerűsége és kezelési alkalmazása a XVIII. században is töretlen volt. A szakemberekhez szolt Csapó József *Új füves és virágos magyar kert* (Pozsony, 1775) című könyvével, amely a magyar botanikai szaknyelv megalkotásának egyik fontos állomásaként számon tartott mű. A nép körében sűrűn forgatták Juhász Máté minorita szerzetes *Házi különös orvosságok* (Kolozsvár, 1768), és Szentmihályi Mihály egri kanonok azonos című munkáját (Vác, 1791), valamint Nediliczi Váli Mihály állítólagos orvosi végzettségű szerző (*Házi orvos szótár*otska. K. n., 1797) című könyvét, amelyeknek valós értékét mindazonáltal a kortársak közül is többen, valamint a későbbi kutatók is számtalanszor a vizsgálgódás tárgyává tették.

Sebészeti könyvek kisebb számban jelentek meg. A „chirurgiát tanuló ifjaknak” okulására Miskoltzy Ferenc (1697–1771) győri orvos Erhard Norre többször kiadott munkáját fordította le (*Manuale Chirurgicum...* Győr, 1742). Mivel az eredeti kiadvány felett egy kissé már eljárt az idő (Norre könyvét először 1677-ben nyomtatták ki) Miskoltzy más szerzők írásaira is hivatkozott. Mindent magában foglal ez a kézikönyv, amit egy gyakorló sebésznek tudni kell a csonttörések, ficamok, különféle eredetű sebek gyógyításáról, de eligazít a használt műszerek és sebész számára engedélyezett, külsőleg alkalmazható gyógyszerek között is, a gyógyszeralapanyagok nevének latin–magyar szószedetét is közli. Egy fejezetet szentelt a hadisebésznek, pontos tájékoztatást adva, hogy mit kell tartalmaznia a tábori sebész úti ládácskájának. Milesz József 1778-ban fordította le Anton Störck tábori és falusi borbély-sebészeknek írott művét (*Orvosi gyakorlati oktatás...*). 1782-ben pedig Rác Sámuel (1744–1807) fordításában jelent meg Joseph Plenck szintén borbély-sebészeknek szánt munkája (*A borbélyáságnak eleji*. Buda és Pest). Utóbbi két kiadványt már egyértelműen a sebészképzés korszerű vizsgakövetelményeinek teljesítéséhez igazodva állították össze. Az 1794-es esztendő nagy jelentőségű a magyar orvosi irodalom történetében, ugyanis ekkor jelent meg Rác Sámuel *A borbélyi tanításoknak első és második darabja* című tankönyve. Az egész magyar tudományos élet lelkesen üdvözölte a magyar nyelvű, de nem idegen nyelvből fordított kötet megjelenését, nemcsak az orvos pályatársak, de írók, költők is egyaránt ünnepelték a szerzőt. A könyv beköszöntő verseit többek között Ányos Pál, Földi János, Kármán József és Csokonai Vitéz Mihály írták. Rác saját maga is tisztában volt a könyv jelentőségével, ezt a szerzői előszóban nem kérkedve, de jóleső büszkeséggel meg is fogalmazta.

Részlet Csokonai beköszöntő verséből

Harmadik írás, 1793-dik esztendőben
A könyv - szerzőhöz,
URAM!

Örvendez ó Magyar Haza, hogy a mostani
Eskuláp Fiait hallja Magyar hangon szólni:
Hogy Görög-módi ruháit Hippokrates letette,
S Magyar köntösre váltotta, s már azt is megszerette.

Galénus már Pestet lakja; szólván Magyar nyelven a,
Hangzik a Dunának mind két partjain Avitzenna.
S amikor a Magyarok eképp örömeiket kiöntik:
Akkor az ÚR érdemeit szólják, s Nevét köszöntik.

[...]

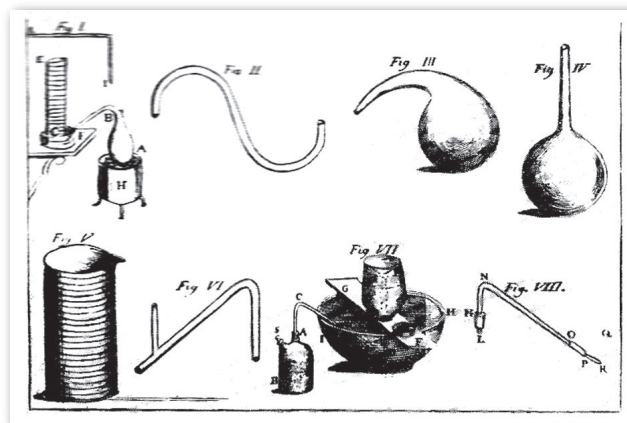
A XVIII. században még mindig pusztították a lakosságot a legkülönbözőbb járványok, ezek között is a legfélelmetesebb a pestis volt. Az életbe léptetett – kezdetben helyi érvényességű, majd országosan is kötelező hatályú – rendelkezések mellett a felvilágosító könyveknek is fontos szerepe volt. A század első felében kiadott művek – orvosoknak, a járatlan köznépek – a terjedéssel és a kórokozóval kapcsolatos bizonytalanságot tükrözték, illetve a vallásos, beletörődő felfogást fogalmazták meg (értelmetlen minden rendszabály, hiszen a betegség Isten büntetése). A magyar nyelven kiadott, a köznépek szánt pestisről szóló irodalom ezt a nézetet képviselte, közülük néhányan azonban ésszerű, tapasztalatokra támaszkodó tanácsot is közreadtak, főként a betegek elkülönítésére, a betegséget közvetítő anyagok fertőtlenítésére vonatkozóan (elsősorban Köleséri Sámuel, Buzinkai György, Madai Dávid Sámuel, Gömöri Dávid, Perliczi Dániel). Az orvosoknak szóló, tudományos értékű pestisirodalom azonban latin nyelven jelent meg.

A másik leggyakoribb, járványosan fellépő kór a himlő volt. A XVIII. század még jórészt a felvilágosítás és meggyőzés (orvosé és lakosságé egyaránt) ideje, mert bár a variolizációt – az élő, emberi kórokozó bevitelére – régóta ismerték, és bizonyos körökben alkalmazták, nehéz volt a bizalmatlanságot legyőzni. A Jenner-féle védőoltás elfogadtatása sem okozott kevesebb nehézséget, a felvilágosítás minden írásos fórumát (könyv, folyóirat, röpirat) segítségül hívták orvosaink. (Benkő Sámuel: *A' hójagos himlőről való tanács-adás*. Kassa, 1781. – Báthi János: *Az hójagos és veres himlőnek gyógyítására és beoltására való oktatás*. Kolozsvár, 1785. – Bene Ferenc: *A' himlő veszedelmei ellen való oktatás*, Pest, 1800. – Nyulas Ferenc: *Kolozsvári tehén himlő*. Kolozsvár, 1802. – Stb.)

Nem lenne teljes a képünk a felvilágosodás századának orvos-egészségügyi könyvkiadásáról, ha nem térnénk ki az ún. orvosi topográfia műfajból (amely nem magyar nyelven jelent

meg) önállósodott gyógyvíztani irodalomra. A század első évtizedeiben megindult helyismereti mozgalom Magyarország természeti értékeinek, ásványi kincseinek feltárására, hasznosítására irányult, ennek keretében indult meg az ország gazdag ásványtartalma és gyógyerejű vizeinek felkutatása, elemzése és gyógyászati alkalmazásának népszerűsítése. Magyarország két területén végeztek jelentős gyógyvízelemzéseket: a Felvidéken és Erdélyben,

amelynek oka nemcsak e területek ásványos vizekben és természetes meleg forrásokban való gazdagsága volt, de az a tény is, hogy itt jöttek létre olyan tudós körök és egyéb intézményi háttér (pl. a selmeci bányászati akadémia, a kolozsvári tanintézet kémiai-metallurgiai tanszéke), amelyek ezt a munkát támogatták, elősegítették. A vízelemzések közléseit, illetve a gyógyászati alkalmazásra vonatkozó javaslatokat kezdetben e témakörben is latin vagy német nyelvű kiadványokban adták közre. E szakterület magyar nyelvű irodalma előtt nyitotta meg az utat Varasd megye luxemburgi születésű főorvosa, La Langue János (1743–1799), amikor a hazai gyógyvizekről szóló összefoglaló munkáját megírta (*A magyarországi orvosi vizekről és a betegségekben azokkal való élésnek szabott módjáról. A szegényeknek kedvéért.* Nagy-Károly, 1783). A bevezetőben utalt saját, e témakörben megjelentetett, horvát nyelvű könyvére, majd a magyar nyelvű irodalom hiányára, amelyre mások is figyelmeztették, ahogyan La Langue mondja: „arra nézve engemet meg is dorgáltak”. Ezért határozta el, hogy „az ügyefogyott szegényeknek” kiad egy magyar nyelvű művet. Valóban mindent tartalmaz, amit a gyógyvizek külső és belső használatáról érdemes, illetve hasznos tudni. Az erdélyi gyógyvízkutatások eredményeinek magyar nyelvű közzétételéért elvülhetetlen érdemeket szerzett a korábban már említett Mátyus István és Nyulas Ferenc. Mátyus dietetikai művei vonatkozó fejezeteiben találjuk meg a gyógyvizekkel kapcsolatos közléseket, illetve kéziratos formában fennmaradt kutatási eredményeinek huszadik századi kinyomtatása segítségével tájékozódhatunk ez irányú tevékenységéről. Nyulas Ferenc (1758–1808) Erdély orvosi vizeiről szóló háromkötetes munkáját 1800-ban adta ki. Ez az első magyar nyelvű kémiai tankönyv és az első kémiai szakkönyv is egyben, harmadik kötete a népszerűsítő könyvekre jellemző stílusban a fürdőzéssel és az ivókúrákkal foglalkozik. A népszerű felvilágosítás fontosságát többek között azért hangsúlyozza, mivel a gyógyvizeket sem lehet korlátlanul, minden indok nélkül használni: „...a velek való vaktában élés gyakran meg téríthetetlen veszéjt szokott fejünkre hozni...”. A kiadvány egyik fő értékét is látta: „Nemzetemnek olyan munkával kedveskedtem, mely a maga nemében Magyar nyelven a leg első”. A feladat tehát a szakterület kifejezéseinek létrehozása, amelynek megértéséhez magyar–latin szószedetet is összeállított Nyulas.

A felvilágosodás magyar nyelvű szakirodalmának ismertetésekor nem hagyhatjuk említés nélkül azt a fontos és szoros kapcsolatot, amely az Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság és annak természettudós, orvos tagjait összekötötte, hiszen az orvoslás megannyi részterületének magyar nyelvű könyveit, a szakmai nyelv létrehozására irányuló, eredményes fáradozást köszönheti nekik a magyar orvos- és kultúrtörténet.

A reformkor fontos törekvései közé tartozott a nemzeti nyelvű kultúra ápolása.

Azok a törekvések és célkitűzések, amelyeknek gyökereit a felvilágosodás idején már megtaláljuk, új lendületet a reformkorban kaptak, számos területen a megvalósulás eredményeit kamatoztathatta az orvostársadalom, a tudományos élet. A reformkori orvosi szakkönyvkiadás jellemzője kezdetben – hasonlóan az előző századéhoz – a külföldi szerzők nagy sikerű műveinek magyar nyelvű kiadása volt, szoros összefüggésben az orvoslás és a kapcsolódó tudományágak szaknyelvének most már valóban elodázhatatlan létrehozásával.

XIX. SZÁZAD

Az időszak nyelvújító mozgalma elsődlegesen Bugát Pál (1793–1865) nevéhez fűződik. A nyelvészkedés, nyelvújítás és a szakírói tevékenység egymást kiegészítve és ösztönözve alakította életművét. Bugát egyetemi oktatóként – elméleti orvos-tant, élettant, kór- és gyógytant, majd gyógyszer-tant tanított, mindvégig magyarul – döbbsent rá a magyar nyelvű orvosi

irodalom és ehhez kapcsolódóan az anyanyelvű szakkifejezések hiányosságaira. A felismerés munkára serkentette, és rövid időn belül több külföldi szerző művét lefordította magyarra, majd saját munkáit is kiadta. 1828-ban, Pesten nyomtatták ki Adolf Friedrich Hempel anatómiájának fordítását *Az egészséges emberi test boncztudományának alapvonatja* címmel. A bevezetőben Bugát indokai között nemcsak azt nevezi meg, hogy „... az orvosi tudomány honni nyelvünkön csaknem egészen parlagon fekszik...”, de azt is, hogy a könyvet egyetemi tankönyvként írták elő. A könyvet Vörösmarty méltatta a Tudományos Gyűjteményben, és elismeréssel szólt a magyarítási törekvésről:

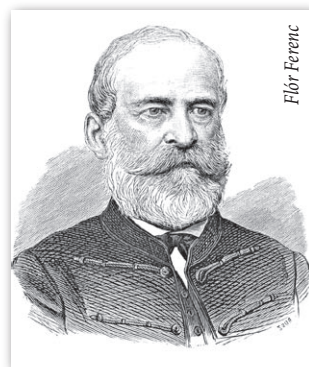
„Ami a fordítást illeti, meg kell vallanunk, hogy az mind sok fáradtságot, mind még inkább merész elmét kívánt, mely, midőn a mindennapi beszéd az ily tudományos előadásra elégtelen, ne féljen a nyelvnek rejtett kincseihez nyúlni, s a fogyatkozásokat azokból pótolja. E nélkül ki képes magyar Boncztudományt (Anatomia) írni, ha csak rövid műszavak helyett, hosszú bizonytalan és gyakran tévesztő körülírásokkal nem akarja a tanuló vagy olvasó elméjét fárasztani? A jeles fordító mindezen fölül emelkedett. Semmi nem vala könnyebb – amit talán némelyek óhajtanának is –, mint azt mondani, hogy a számtalan műszó (terminus technicus) fordíthatatlansága miatt kénytelen csak leírásaikat adni magyarul; de meglepetve látjuk szorgalma s bátorsága után az egész Boncztudomány roppant alkotmányát magyar nevekbe, s műszavakból előállani. Ha valakit itt az a csodálatos viszketeg bántana, hogy a merőt gáncsolja, s bosszankodással ütközzék meg minden szavaiban, melyeket nem hallott; szeretnék attól igen sokat, de különösen e kettőt megérteni: mit akarna inkább? azt-e, hogy nyelvünk, amire szüksége van, magából, s elemeiből pótolja, vagy azt, hogy mint némely Európaiak, gyülevész és zavar legyen a legtarkább szavakból? hozzáértvén azon különbséget is, hogy midőn az Európai atyafiságos nyelvek a fölvetett szóra nemzeti szint s bélyeget adhatnak; nyelvünk, mint napkeleti, s keresztény Európával rokontalan, az idegen szavakat, mint a tűz a vizet, meg nem szenvedheti. S ha valaha nyelvünknek így meg kellene zavarodnia, nem volna nálánál ügyetlenebb a föld kerekességén. Ez a gondolat visszadöbbszintetheti a gáncsolódót; [...]”

»[...] nyelvünk, mint napkeleti, [...], az idegen szavakat, mint a tűz a vizet, meg nem szenvedheti.»

Maximilian Joseph Chelius könyvét *Sebészség* címmel (Buda, 1836) fordította le. A közelmúlt kutatásai szerint Samuel Hahnemann Organonjának 1830-as fordításában is részt vett Bugát, bár a kiadvány sehol sem utal a fordító kilétére. Horváth József kezdő orvossal közös munkában készült el a fordítás, és Bugát mintegy 1000 szócikket tartalmazó magyar–német szótárral egészítette ki a kötetet. Hermann Eduárd Fritze két sebészeti művének fordítása következett ezután: a *Kisded sebészi eszköztár* (Pest, 1837), valamint *A' nevezetesebb sebészi műtételek* (Pest, 1839), utóbbi Flór Ferencel közös munka eredménye. Első önálló művét 1830-ban adta ki *Éptan* címmel, tankönyvnek szánva, csakúgy, mint az ugyanebben az évben megjelent *Közönséges kórtudományt*. Bár számos támadás érte nyelvészeti munkássága, az orvosi szakszókincs létrehozására irányuló tevékenysége miatt, szándéka tántoríthatatlan volt. Több szótár összeállítása is a nevéhez fűződik: az általa alapított, szerkesztett *Orvosi Tár* című folyóirat megértéséhez segítséget nyújtó *Magyar-deák és deák-magyar orvosi szókönyv* (Buda, 1833), az 1843-ban, Budán kiadott *Természettudományi Szóhalmaz*, utóbbi mintegy 40 000 kifejezést tartalmaz. A valóban életképtelen, erőltetett szóalkotásai feledésbe merültek, sokat azonban elfogadott a szakmai nyelv, azokat ma is használjuk.

A *Természettudományi Szóhalmaz* című könyvében Bugát mintegy 40 000 szót, kifejezést ad közre.

Ebben az időben bontakozott ki a XIX. századi első „nagy nemzedék” szakírói tevékenysége, a már említett Bugát mellett Schöpf-Merei Ágoston belgyógyászati és gyermekgyógyászati, Balassa János, Réczey Imre, Flór Ferenc, Lumniczer Sándor sebészeti, ifj. Bene Ferenc, Markusovszky Lajos és az akkor még orvosként tevékenykedő Toldy (Schedel) Ferenc egészségügyi művei segítségével, de természetesen még folytathatnánk a sort. A magyar orvosi szakkönyvkiadás ekkor már nem csak orvosaink egyéni erőfeszítései nyomán, de a sorra alakuló orvos-természettudományi társaság hatásosabbnak bizonyuló támogatása által is erőteljesebb fejlődésnek indult. A *Budapesti Királyi Orvosegyesület* (alapítás: 1837), a *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* (1841), a *Királyi Magyar Természettudományi Társulat* (1841) már az alapítás pillanatától fogva – az alapszabályban rögzítve – feladatának tekintette a magyar orvosi szakkönyvkiadás támogatását. Egyéni pénzadományokra

Flór Ferenc

támaszkodva, az intézményesség szakmai és erkölcsi háttérével sorra meghirdetett pályázataik nyomán jelentősen szaporodott a kiadványok száma. Az orvosi szaknyelv ugyan jelentős fejlődésen ment át, de a folyamatos alakításra szükség volt. A *Magyar Orvosok és Természetvizsgálók* több ülésén foglalkoztak egy újabb orvosi szótár elkészítésének tervével. Toldy Ferenc emlékének áldozva pályázatot írtak ki, amelyet Barts József nyert meg *Orvos-gyógyszerészeti műszótár* című összeállításával, a szótárat hosszas huzavona után – elsősorban anyagiak hiányában – csak 1884-ben nyomtatták ki.

Nagy jelentősége volt a Markusovszky Lajos és köre által, 1863-ban életre hívott *Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulatnak*, amely a kezdeti években kiváló külföldi szerzők munkáinak magyar fordításait adta közre, majd az 1880–90-es évektől sorra jelentette meg az eredeti magyar nyelvű tan- és kézikönyveket, a tudományág legkülönbözőbb területeit feldolgozva. A *Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat* 1893 és 1899 közötti években adta ki a század legjelentősebbnek mondható összeállítását hat vaskos kötetben *A belgyógyászat kézikönyve* címmel, amelynek szerkesztői Bókay Árpád, Kétly Károly és Korányi Frigyes voltak, az egyes fejezetek megírásában a korszak valamennyi neves orvos szerzője képviseltette magát. A *Könyvkiadó Társulat* 1948-ig – megszüntéig – közel 200 művet jelentetett meg. A század utolsó harmadában – hasonlóan a szakma erőteljes szakosodásához – egyre körülírta területek feldolgozásai láttak napvilágot az orvosi szakkönyvkiadásban (Balassa János plasztikai sebészeti, Batizfalvy Sámuel és Dollinger Gyula ortopédiai, Navratil Imre fül-orr-gégészeti, Rózsay József gerontológiai-geriátriai, Poór Imre, Schwimmer Ernő és Nékám Lajos bőrgyógyászati, Halász Geyza közegészségügyi, Tauffer Vilmos és Temesváry Rezső nőgyógyászati-szülészeti, id. Csapody István szemészeti könyvei, és még nem beszéltünk Korányi Frigyesről és Sándorról, Högyes Endréről, Hirschler Ágostonról, Müller Kálmánról és a többiekéről). A Csapody szemészdinasztia legkorábbi élt tagjának (id. Csapody István 1856–1912) munkásságára egy gondolat erejéig csak azért térjünk vissza, mert igen fontos volt a nyelvészeti, nyelvművelői, nyelvújítói működése. A *Nyelvtörténeti Szótár*, az *Akadémia Nagyszótár*, valamint a *Botanikai Szótár* szerkesztésében igen fontos szerepet töltött be, a szemészethez, az orvosláshoz kapcsolódó kifejezések, szócikkek megírásában vett részt. Sok ma is használt szemészeti kifejezést hozott létre, a *Magyar Nyelv* és a *Magyar Nyelvtör* című folyóiratokban több mint 200 nyelvészeti tárgyú közleménye jelent meg.

id. Csapody István

A XIX. századi orvosi irodalom alakulásában nagy jelentőségű volt az önálló, kizárólag az orvosi tudományok művelését szolgáló folyóiratok megalapítása. Az orvostársadalom igényét a hazai tudományos, időszaki sajtó életre hívására már az előző századi törekvések is mutatták, nem csak az egyéni próbálkozások, de a rövidebb-hosszabb ideig működő tudományos társaságok is tervezték folyóirat, évkönyv kiadását is. Bár az önálló orvosi szakfolyóirat kiadásának szándéka nem valósult meg, az általános tartalmú folyóiratokban jelentek meg az orvosi témájú írások. Ezért volt igen nagy esemény az *Orvosi Tár*, az első önálló, magyar nyelvű orvosi folyóirat megindulása. Szerkesztője a korábban említett Bugát Pál mellett Toldy (Schedel) Ferenc (1805–1875), a későbbi nagy irodalmár, majd őt váltotta a szerkesztésben Flór Ferenc (1809–1871). Az 1831 és 1833 között megjelent kötetekre az útkeresés, a hazai igényeknek megfelelő arculat kialakításának igénye volt a jellemző, amellyel, hogy a szakmai és tudományos tájékoztatáson túl a magyar orvosi szaknyelv megalkotásának és népszerűsítésének fórumává is kívánták tenni a lapot. Néhány éves kényszerű szünet után a második időszak (1838–1848) jellegzetességeként az orvosi közélet felé való fordulás mutatkozott meg: az orvostársadalom szakmai érdekeiért fellépő mozgalmak, kezdeményezések és a sorra alakuló orvosi társaságok munkájáról beszámoló tudósításokkal. A reformkor rövid életű próbálkozása volt Schöpf-Merei Ágost (1804–1858) két lapja, amelyek a szakosodás iránti igényre utaltak (*Magyar Orvos-Sebész* és *Természetudományi Évkönyvek* [1842–1845], valamint a *Sebész Almanach* [1843]).

Toldy (Schedel) Ferenc

A szabadságharc leverése utáni időszak nem kedvezett a magyar nyelvű lapkiadásnak. Az egyetlen ma is létező, XIX. századi alapítású orvostudományi szaklap a Markusovszky Lajos (1815–1893) által 1857-ben életre hívott *Orvosi Hetilap*. Az 1861-ben, Poór Imre (1823–1897) szerkesztésében kiadott *Gyógyászat* az orvostudományi tájékoztatás mellett tudatosan vállalta az orvosi érdekvédelem ügyének képviselői, utolsó évfolyama 1944-ben jelent meg.

A XIX. század utolsó évtizedeiben tömegesen induló orvosi szakfolyóiratok az orvostudományon belüli szakosodáshoz alkalmazkodtak. Kiindulópontjaik a nagy lapok (*Orvosi Hetilap*, *Gyógyászat*) mellékleteiként váltak külön, majd önállósodtak, kielégítve a szemészet, szülészet, nőgyógyászat, gyermekgyógyászat, honvéderorvoslás, közegészségügy stb. iránti érdeklődést. Több folyóirat egy-egy szűkebb szakterület tudományos egyesületének szándéka nyomán jelent meg (*Bábalauz* [1894–1937], *Balneológia Értesítő* [1894–1937], *Egészség* [1887–1944], *Közegészségügyi Kalauz* [1879–1914], *Szülésznek Lapja* [1893–1944]).

A XIX–XX. század fordulójára – kb. 70 év alatt – az orvostudományi szakfolyóiratok rendkívül széles skálája alakult ki, és több olyan lap is elindult, amely a XX. század első felében is fontos tájékoztató feladatot látott el. A XX. század első felében megjelenő lapok között jelentős volt a *Budapesti Orvosi Újság* (1903–1944), az 1911 és 1944 között megjelenő – majd az 1990-es években újraindított – *Orvosképzés* vagy például a sajátos érdekvédelmi feladatot teljesítő *Országos Orvoskamari Közlöny* (1937–1944), a már korábban ismertetett, folyamatosan szerkesztett folyóiratok mellett. Ebben az időszakban három fordulópontot kell kiemelni: az 1914-es, az 1937-es és 1944-es esztendőt, mivel ezek a dátumok jelentik számos folyóirat megszűnését a külső, kényszerítő, politikai – és következményként anyagi – okok következtében.

IRODALOM

- Antall József – Kapronczay Károly 1973. Bugát Pál. *Orvosi Hetilap* 114, 28: 1689–1691.
- Batári Gyula 1994. A tudományos szaksajtó kialakulása Magyarországon (1712–1867). Budapest, OSZK.
- Csapodi István 1957. Id. Csapodi István Dr. (1856–1912). Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 5: 107–151.
- Gortvay György 1958. Comenius Ámos János magyar orvosi szavai. *Orvosi Hetilap* 99, 50: 1757–1758.
- Kapronczay Károly 1971. Comenius és az egészségnevelés (1592–1670). Születésének 300. évfordulójára. *Orvostörténeti Közlemények* 60–61: 33–48.
- Kapronczay Katalin 2001. A magyar orvosi szaksajtó, könyvkiadás, információs rendszer. In: Kapronczay Károly (szerk.): *Fejezetek 125 év magyar egészségügyének történetéből*. Budapest, SOMKL, 213–232.
- Kapronczay Katalin 2004. A magyar orvosi szaksajtó és könyvkiadás a reformkorban és a neoabszolútizmus korában (1831–1867). Budapest, OPKM.
- Kapronczay Katalin 2007. Az orvosi művelődés és egészségügyi kultúra a XVIII. századi Magyarországon. Budapest, Semmelweis Kiadó.
- Kótay Pál 1958. A „Pax corporis”. Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei 8–9: 5–23.
- Lovász Imre 1835. Értekezés a magyar nyelvújításról és annak némely nevezetesebb hibáiról. Pest, Trattner.
- Magyary-Kossa Gyula 1929. Bugát és a magyar orvosi nyelv. In: *Magyar orvosi emlékek*. 1. Budapest, 316–322.
- „MINDEN doktorságot csak ebből kérészek...” Válogatta, magyarázta és utószó: Szlatty Mária. Szavak és kifejezések magyarázata: Rádóczy Gyula. Budapest, Magvető, 1983.
- Parádi Ferenc 1935. Régi magyar gyógymódok. Pápai Páriz Ferenc orvosi jelentősége. *Természettudományi Közlöny* 67, 2: 53–65.
- R. Harkó Viola 1969. A magyar orvosi szaknyelv kialakulása és a magyar nyelvű oktatás bevezetése a pesti orvostudományi karon. *Orvostörténeti Közlemények* 51–53: 231–239.
- Spielmann József 1978. A közjő szolgálatában. Bukarest, Kriterion.
- Szigeti József 1977. Az élő Apáczai Csere János. In: *Apáczai Csere János: Magyar Encyclopédia*. Bukarest, Kriterion, 3–71.

TÉTEL A MAGYAR NYELVŰ ORVOSI SZAKIRODALOM JELLEMZŐI, KIEMELKEDŐ KÉPVISELŐI.

A hazai szakirodalom kezdete, orvosbotanikai munkák, az orvosságos könyvek, Lencsés György, a felvilágosodás és a XIX. század nagyjai, a XX. század elejének szakirodalmi jellegzetességei.